

6. Лобастов Г.В. Слово и сознание: в пространстве культурно-исторической психологии (к 120-летию Л.С. Выготского) // Вопросы философии. 2017. № 6. С. 122-132.
7. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. Т. 42. С. 41-174.

Володимир Возняк (Дрогобич)

ЛЮДЯНІСТЬ І «ЗДАТНІСТЬ СУДЖЕННЯ»

Одразу з передбачаю запитання: а при чому тут одне і друге разом, адже перше є категорією етики, а друге – концептом гносеології, зокрема, кантівської. Проте я переконаний, що традиційний поділ філософського звання на відомі «дисципліни» є в чомусь малопродуктивним, оскільки власне філософські категорії проникають одне в одне, взаємопов'язані. Хоча мало що у світі пов'язане: і бузина в огороді якось пов'язана з невідомим дядьком у Києві через тисячі ланок опосередкування.

На ідею про *іманентний стосунок* людяності та здатності судження (у кантівському розумінні) мене наштовхнула одна думка доктора психологічних наук, професора Олександра Васильовича Суворова (так-так, саме того *Сашка Суворова* з легендарної «ільєнківської четвірки» сліпоглухих), висловлена у його докторській дисертації, тема якої безпосередньо стосується предметного поля нашого збірника – «Людяність як фактор саморозвитку особистості». Автор пише: «Проблема реалізації людяності у житті кожного обертається проблемою особистісної якості кожного. І до найвищої якості наводить той варіант саморозвитку особистості, зміст якого – довічна конкретизація людяності суб'єктом у своїх стосунках із самим собою і з оточуючими людьми. Під “конкретизацією людяності” мається на увазі реалізація (або хоча б відновлювані спроби реалізації, воля до реалізації) відповідальності за себе перед своєю совістю; реалізація прагнення допомогти, а не нашкодити; готовність – аби не зашкодити – перевірити будь-які етичні норми на адекватність одиничній ситуації, в якій догматичне (некритичне) застосування цих норм може призвести до прямо протилежного результату – до нелюдяності замість людяності, до людського жертвопринесення, тобто до принесення інтересів живої людини (аж до самих життєво значимих), інтересів збереження міжособистісного (сімейного, дружнього), соціального, екологічного благополуччя, рівноваги – в жертву морально-етичної абстракції» [5].

Про що, власне, йдеться? Що потрібно для «конкретизації людяності»? – Саме «здатність судження». Тому у статті я зосереджу увагу на осмисленні цього концепту філософії Іммануїла Канта (за допомогою Евальда Ільєнкова та Мераба Мамардашвілі).

У своїх працях Евальд Васильович Ільєнков (до речі, вчитель і близький друг О.В. Суворова) неодноразово звертався до інтерпретації кантівської здатності судження, як вона представлена у «Критиці чистого розуму», насамперед *щодо проблем педагогіки* [див.: 1]. У свою чергу, це давало йому можливість змістовно відповісти на запитання: чому і як *школа повинна вчити мислити*.

Хочеться ще раз повернутися до цієї теми і насамперед – до Канта. Кенігсберзький мислитель пише: «Якщо розсудок взагалі проголошується здатністю встановлювати правила, то здатність судження є вміння *підводити* під правила, тобто розрізняти, чи підпорядковане щось даному правилу <...> чи ні. Загальна логіка не містить і не може містити жодних розпоряджень для можливості судження. Справді, оскільки вона *відволікається від будь-якого змісту пізнання*, то на її долю залишається тільки завдання аналітично роз'яснити лише форму пізнання в поняттях, судженнях і висновках і цим встановлювати формальні правила будь-якого застосування розсудку. Якби вона захотіла показати в загальній формі, як підводити під ці правила, тобто розрізняти, чи підпорядковане щось їм, то це можна було б зробити знову-таки лише за допомогою правила. Але правило саме тому, що воно є правилом, знову вимагає настанови з боку здатності судження; Таким чином, виявляється, що, хоча розсудок і здатний до повчання за допомогою правил та засвоєння їх, проте здатність судження є особливий дар, який потребує вправи, але якому навчитися не можна. Ось чому здатність судження є відмінна риса так званого природного розуму <...> і відсутність його не можна заповнити жодною школою, так як школа може і обмеженому розсудку дати і ніби вдовбати в нього скільки завгодно правил, запозичених у інших, але здатність правильно користуватися ними повинна бути притаманна навіть школяру, і якщо немає цього природного дару, то жодні правила, які були б наказані йому з цією метою, не гарантують його від хибного їх застосування» [3, с. 217-218]. І далі Кант зауважує: «Відсутність здатності судження є, власне, те, що називають дурістю, і проти цього недоліку немає ліків. Тупий або обмежений ум, якому бракує лише належної сили розсудку та власних понять, може навчанням досягти навіть вченості. Але оскільки у таких випадках подібним людям зазвичай бракує здібності судження <...>, то нерідко можна зустріти вельми вчених мужів, які, застосовуючи свою науку, щокроку виявляють цей непоправний недолік» [3, с. 218].

У всьому згоден із Кантом Е.В. Ільєнков: «Вірно, що здатність (уміння) мислити неможливо “вдовбати” в череп у вигляді суми “правил”,

рецептів і – як люблять тепер висловлюватися – “алгоритмів”. Людина все ж таки залишається людиною, хоча дехто й хотів би перетворити її на “машину”. У вигляді “алгоритмів” у череп можна “вкласти” лише механічний, тобто дуже дурний “ум” лічильника-обчислювача, але не ум математика» [1].

Щоправда, в одному і вельми важливому пункті Е.В. Ільєнков принципово розходиться з Кантом, а саме – в його твердженні, що здатність судження є відмінною рисою «природного ума», що це «особливий дар», котрому *навчитися не можна*. Ум жодним чином не є природною, вродженою властивістю людини, він активно формується у процесі індивідуального розвитку. Тому саме уму й треба *вчити*, йому слід *вчитися*. Яким же чином? – Потрібно організувати процес засвоєння знань, процес засвоєння розумової культури так, як організовує тисячі років найкращий вчитель – життя. А саме так, щоб у ході цього процесу дитина постійно була змушена тренувати не тільки (і навіть не стільки) “пам'ять”, скільки здатність самостійно вирішувати завдання, що вимагають мислення у власному та точному сенсі слова – “сили судження”, уміння вирішувати – підходить цей випадок під засвоєні раніше “правила” чи ні, а якщо ні – то як тут бути?» [1] Саме *протиріччя* стає рушійною силою ума: «<...> всяке дійсне питання, що виростає з гущі життя і нерозв'язне за допомогою вже відпрацьованих, звичних і заштампованих рутинних способів, завжди формулюється для свідомості як формально-нерозв'язне протиріччя. А ще точніше – як “логічна” суперечність, нерозв'язна суто логічними засобами, – тобто низкою чисто механічних, машиноподібних операцій над раніше заученими “поняттями” (а ще точніше – над “термінами”)» [1].

Отже, щоб школа набула здатності вчити мислити, вона повинна оволодіти категорією «суперечність». Але це вже – *діалектика*. Значить, *педагогічне мислення*, яке відповідає своєму сутнісному покликанню, повинно бути *відверто діалектичним*.

Традиційна ж, нинішня педагогіка намертво зрослась з горезвісною тріадою «знання, вміння, навички», а тому їй до діалектики – «*дистанція огромного размера*». Виходить, що знати – це не вміти, а вміти – не знати. Спершу даються знання у вигляді готових рішень, правил, а вже потім – вміння їх застосовувати в тому чи іншому випадку (краще – на наочних прикладах). Іноді «знання» з цієї тріади трактуються як проста інформація. Де вже за таких «розкладів» бути стурбованим формуванням «здатності судження»!..

І все ж таки сама *здатність судження* залишається деякою *загадкою*. Сказав Кант: це вміння підводити під правила, однак для самого такого вміння немає і бути не може *жодного правила* (правда, відсутність готових правил – вже «правило»). Легко було Канту оголосити таку здатність

просто «природним розумом». Здатність судження або є (тоді є в наявності ум), або ні (маємо справу з дурістю).

На загадковість і навіть незрозумілість кантівської здатності судження вказує Мераб Мамардашвілі. Цікаво звернутися до трактування М.К. Мамардашвілі кантівської «здатності судження» в його «Кантіанських варіаціях»: «Саме те, що певний окремих випадок ми можемо побачити як окремих випадок якогось закону, є ще один акт, який не є просто змістом закону. Існує зміст закону, а ще ми якимось актом бачимо, що цей окремих випадок є окремих випадком закону. І це бачення для Канта рівнозначне тому, що ми можемо судити. А люди, які не можуть бачити закони в цих окремих випадках, не здатні судити, або, в просторіччі, вони просто дурні. Ми бачимо, що під здатністю судження Кант розуміє далі нерозкладну здатність, яка є останнім аргументом. Адже ми далі за констатацію того, що людина дурна, вже не йдемо; сам факт вживання слова “дурість” говорить про те, що ми далі нічого не пояснюємо, не доводимо – дурна людина... Так ось, вчена назва дурості - це відсутність здібності судження. І, отже, вчена назва ума – здатність судження. Однак в інших випадках Кант каже, що є ще здатність судження в особливому варіанті. У сфері естетики і телеології є випадки можливості судження, коли окремих випадок підводиться під неіснуючий закон» [4, с. 89].

Отже, згідно із твердженням М.К. Мамардашвілі, у Канта здатність судження є «нерозкладною здатністю», «останнім аргументом». І далі філософ прямо стверджує про *незрозумілість* цієї здатності: «<...> якщо ми не філософствуємо або філософствуємо погано, то виявляємось дуже психологічними в наших сприйняттях. Ми проектуємо все на деяку таблицю наших здібностей як психологічних істот. Тим паче, що у психології фігурує термін “здатність”. І ми проскакуємо: дурний, розумний, здатність судження... Нам здається це необов'язковим аргументом, ми зупиняємось на психологічній зрозумілості. Але це найнебезпечніше – зупинитися на видимій зрозумілості, тим самим ми відразу психологічно замикаємо розуміння. І звичайно, незрозуміле в цьому сенсі було б більш плідним, ніж зрозуміле. Незрозуміле не дає нам зупинитися... Ви бачите, що тема здатності судження фігурує у різних, несподіваних сенсах. Відчувається, що Кант визнає за цією здатністю якийсь привілей. Вона є як би середостіння всіх інших здібностей, що окремо не виділяється і не аналізується. А якщо розглядати окремо, то стає незрозуміло» [4, с. 89]. – Те, що здатність судження є «хіба що середостінням решти здібностей» – думка чудова. До неї ми ще повернемося.

А ось зараз спробуємо розібратися з «незрозумілістю» можливості судження. Наявність її є власне умом. Що ж таке ум, мислення?

Мислення не є просте оперування якимись загальними правилами, не є абстрактним застосуванням тих чи інших правил до реальності.

Мисленням є діяльність *відповідно до суті справи*, здатність людини здійснювати діяльність відповідно до об'єктивних законів дійсності. Для забезпечення цієї відповідності, суб'єкт повинен не просто прикладати наявну у нього мірку до того чи іншого предмета, а *перетворювати форму свого руху* таким чином, щоб вона була адекватна способу саморуху предмета, його природі та сутності. І це є *ідеальне* – діяльність у ідеальному плані. Думати, мислити – означає розумно, зі знанням справи змінювати схему, форму, *траєкторію своєї активності*, гранично наближаючи її до суті справи. Бути власне мислячим істотою, суб'єктом мислення – означає не накидати свою форму, схему, «правило» до реальності, предмету, ситуації, а бути гранично занепокоєним узгодженням двох форм – форми власного руху з конфігурацією ситуації. Останню необхідно побачити у її власному бутті. Ось чому для здатності судження немає і бути не може правила правильного підведення під правило (нехай простить мене читач за таку тавтологію, втім – цілком доречно).

Ось М.К. Мамардашвілі пише: «На одній із лекцій я говорив вам, що ми, знаючи, що таке добро, ніколи не можемо з цього знання дійти того, щоб визначити добро у конкретній ситуації. Ми ніби заново маємо його побачити, і коли ми його побачимо, воно буде відповідати поняттю добра. Але підвести ситуацію під закон доброти, тим самим встановлюючи добро в окремих випадках, де все жахливим чином переплітається, ми не можемо. Те, що нам доводиться пояснюватися, говорити, що я насправді добрий, а не поганий, є ознакою, що розуміння не може відбутися, розуміння того, що і як є насправді. Адже насправді хтось правий, хтось винен» [4, с. 91]. – Абсолютно вірно. Підведення ситуації під «закон доброти» нічого нам не дає, тут ще немає мислення. Мислення необхідно для того, щоб розібратися «у окремих випадках, де все жахливим чином переплітається», де все суто конкретно, багатолике. Шукати *єдність у цьому різноманітті* означає *стати на шлях розуму*. Правда, не можна стверджувати, що знання того, що таке добро, аж ніяк не допомагає нам у цьому.

Слід усвідомити, що будь-які правила є чимось *абстрактно-загальним*, тому просте підведення реальності під те чи інше правило не веде і не може призвести до істини: на те воно і абстрактно-загальне, що під нього підходить майже *все, що завгодно*.

Здатність судження залишиться незрозумілою і загадковою, якщо ми не розрізнятимемо *абстрактно-загальне* і *конкретно-всезагальне* (чого Кант не робить). Думати – значить шукати і знаходити цілком *конкретну всезагальність* у реальності, у предметі, ситуації: *єдність різноманітного, спосіб формування одиничного*, і тоді воно постає як *особливе*. Якщо здатність судження є здатністю мислити особливе як підлегле всезагальному, то розрізнення двох видів спільності має важливе значення. Здатність судження як спосіб здійснення ума містить у собі всі тонкощі

діалектики загального, особливого та одиничного, яка спрацьовує навіть тоді, коли ми явно не усвідомлюємо її.

Здатність сприймати, схоплювати, бачити конкретну всезагальність властива і немовляті – задовго до оволодіння мовою. Як стверджує Е.В. Ільєнков у роботі «Діалектика ідеального», свідомість у дитини починається не з відображення матеріального, а саме – *ідеального*: не просто речово-просторові характеристики речі, а, говорячи по-платонівськи, *ейдос* – ось що вхоплює немовля. Ейдос є «смысловим зображенням речі» (А.Ф. Лосєв). Дитина схоплює сенс предмета – насамперед речей побуту та іграшок. Сенс же предмета побуту (наприклад, ложки) укладено у його місці та ролі (функції, значенні) у складі спільно-поділеної діяльності дитини з дорослими. Дитина не проводить узагальнень за формально-емпіричним типом (пошук повторюваної ознаки у багатьох предметів даного класу). Як любив казати Е.В. Ільєнков, щоб зрозуміти, що таке ложка, достатньо однієї-однісінької ложки. Сенс (ейдос) предмета побуту – ось типовий випадок справді конкретно-всезагального як єдності різноманіття: значення тієї чи іншої предмета у складі певної цілісності.

Надзвичайно важливу роль у самій здатності судження грає *уява*. Побачити конкретну суть предмета (ситуації) допомагає саме уява: предмет (наприклад, побуту) зводиться в образ і бачиться в цьому образі і таким чином, при цьому, згідно Е.В. Ільєнкова, бачиться *очима роду людського* (спочатку, зрозуміло, безпосередньо очима дорослих), а не просто з позицій потреби свого організму. У процесі спільно-розділеної діяльності з дорослими у немовляти і зароджується, формується уява як трансцендентальна основа для власне ума. Отже, маємо в імпліциті «здатність судження» до і поза всіляким судженням. Як відомо, діти мають дивовижне вміння точно «попадати» в конкретну ситуацію (зрозуміло, в межах доступного їм досвіду), ніж ми, дорослі, які спілкуються з ними.

Однак і надалі *продуктивна уява* не залишає тканину здатності судження, більше за те – саме вона забезпечує адекватну роботу ума. Щоб прояснити, зрозуміти конфігурацію конкретної ситуації, її обов'язково треба звести в образ і змінювати схему, форму свого руху не абияк, не як заманеться, а відповідно до змісту образу. У цьому сенсі здатність судження і є, як говорить М.К. Мамардашвілі, «осереддя всіх здібностей» – і лише в такому разі її можна зрозуміти; сама ж по собі, у відриві з інших здібностей вона незрозуміла. Недарма ж В.В. Давидов стверджував, що уява не є просто здатністю поруч із іншими, вона є *здатність здібностей*: *здатність набутти, освоїти будь-яку здатність*. Можна додати: *здатність освоїти здатність судження*. Адже в актах продуктивної уяви ми не просто предмет зводимо в образ, а й *самих себе* зводимо в образ, утримуємо себе в ньому і *цілісно у ньому присутні* (В.В. Лімонченко). Очевидно, у такому контексті можна зрозуміти слова М.К. Мамардашвілі: «Я говорив,

що існують деякі умови формулювання законів, які полягають у тому, що ми самі повинні бути в певному упорядкованому стані, щоб бути здатними формулювати упорядкованості у світі» [4, с. 89]. «Упорядкованість» нашого власного стану забезпечує саме продуктивна увага, як це парадоксально не звучить, оскільки зазвичай вважається, що увага розсіює увагу, «відриває від реальності».

Здатність судження, отже, не є простим підведенням під те чи інше «правило». Згадаймо знову Канта: «<...> правило саме тому, що воно є правилом, знову вимагає настанови з боку здібності судження» [3, с. 218]. Якщо здатність судження як така є власне умом, то як вона «наставляє» суб'єкта у справі адекватного застосування «правил»?

Справа в тому, що суб'єкт підходить до предмета, реальності, ситуації не як якась *tabula rasa*, – він у мисленні своєму вже містить якесь всезагальне, і це при тому, що мислення не має «первісної специфіки» по відношенню до буття. Це – *категорії* як змістовні форми здійснення ума, які «вмонтовані» в мову, в структуру суджень (відкриття Канта, хоча вже у Аристотель міститься таке розуміння їх). Зрозуміло, не мова породжує категоріальний лад мислення, – категорії «витягуються» з товщі буття у процесі чуттєво-предметної діяльності (що протікає у тій чи іншій суспільній формі), будучи конкретно-всезагальними формами цієї діяльності; безпосередньо ж вони закріплюються у мові. Категорії – форми мислення, тотожні всезагальним формам самого буття.

Саме наявність категорій у складі ума дозволяє йому побачити, відтворити, зрештою – зрозуміти ту чи іншу конкретну ситуацію. Побачити сенс (ейдос) предмета можна лише внаслідок його включеності до спільно-розділеної діяльності людей. А ось більш менш точно розібратися в конкретній конфігурації предмета або ситуації можна лише завдяки наявності в мисленні категорій. Що означає «розібратися», ще не підводячи під те чи інше «правило» (бо до «розбору» і нічого, власне, «підводити»)? – Взяти якісну та кількісну сторони речі, знайти її міру, виявити причину, відстежити форму, крізь яку проступає зміст, відстежити необхідні та випадкові моменти та інше. Іншими словами, «прикласти» до речі (ситуації) категоріальну «сітку» (або, як каже Гегель, накинути на річ «алмазну мережу» категорій, усередині якої вона тільки стане само собою, стане видимою).

Навіть на рівні простого *здорового глузду* (який, зрозуміло, неодмінно «здоровий» і є власне «смыслом») це «спрацьовує» обов'язково, неодмінно і непорушно, інакше люди на кожному кроці виглядали б «сліпими кошенятами» у світі емпіричної повсякденності і не змогли б вирішити жодної безпосередньої та насущної життєвої проблеми та завдання. Просто лише на рівні *здорового глузду* застосування категорій відбувається «за спиною» свідомості, інтуїтивно, майже – інстинктивно. Проте

застосування категорій так чи інакше відбувається. Інакше ні про яку здатність судження не може йтися, як і про мислення власне.

Відверто дурна людина (з нерозвиненою або взагалі геть-чистою відсутньою здатністю судження) не обтяжує себе співвідношенням своєї схеми, форми, «правила» зі змістом справи, з природою речі, ситуації. Вона самовпевнено (і самовдоволено) поспішає докласти «свою мірку», «правило», схему до речі, «увігнати» її в цю схему та оцінити її за своєю схемою, судити про неї на основі свого «правила». Сама ж річ схоплена нею гранично абстрактно, в межах лише однієї-однісінької «ознаки», найчастіше просто випадкової, і саме ця «ознака» і підводиться досить тупо під не менш абстрактне «правило». Ось чому мислити абстрактно, як цілком справедливо вважає Гегель, – значить мислити неякісно, погано, гранично односторонньо, тобто взагалі не мислити, а просто судити, судити-пересуджувати *не по справі*, залишаючись у полоні забобонів і суто обивательських пересудів. Мало того, що дурна людина не турбує себе хоча б елементарним роздумом, у неї й інтуїція просто не спрацьовує. Інтуїція, розумне споглядання є роботою *продуктивної уяви*, яка з відвертою дурістю несумісна. Буває й таке, що саме відверто дурні люди хизуються своєю «інтуїцією», своїм особливим «баченням», якимось умінням відразу без особливого мудрування побачити «всю правду» – вони ж «все знають» і тому про все судять із претензією на безпомилковість та остаточність. А ось правда тут воістину одна: вміння відразу абстрактне видати за конкретне, «своє» за загальне, *несуттєве – за суть справи*, партикулярне – за універсальне. Безмежно правий був великий Кант: «проти цього недоліку немає ліків».

Отже, мислити – обов'язково *обтяжувати себе*, причому обтяжувати *змістовно*, відповідно до справи. Ум – штукавина вельми обтяжлива, важка, гранично непроста, хоча, з іншого боку, *перебувати у стані ума* – легко. Але тільки в тому сенсі, в якому говорив герой у Михайла Булгакова: «Правду говорити легко і приємно». Бути ж у стані дурості, *відсутності ума* – дуже неприємно, принаймні для оточуючих.

Прислухаємося до ще одного роздуму М.К. Мамардашвілі: «Коли ми розуміємо, це означає, що вже розуміли. Тобто якщо ви в якійсь ситуації бачите те саме, що і я, – хто правий, хто винен, – значить, ви вже розуміли, а якщо не розуміли, то вже ніколи не зрозумієте. Подумайте зараз про себе, про ваш накопичений досвід – чи діє у вашому досвіді такий закон чи не діє. Якщо ви справді подумаете, ви переконаєтеся, що діє. А він має кумедний наслідок, що *труд життя, труд совісті та труд ума – щоразу наново*. І тоді встановиться інтелігібельним чином те, що ми зробили, і ми побачимо зв'язок – те, що ми назвали добром, чи істиною, чи справжнім станом справи. Але це є *post factum*. За допомогою одного знання, що таке добро, не залучаючи жодних додаткових речей, встановити, що це –

окремий випадок добра, правоти або окремих випадок провини – неможливо. Значить, фактично *ніщо не може позбавити нас* (і в цьому дивним чином міститься не фізична і не математична, а гуманістична думка) *від труду життя, від труду досвіду*. Говорячи “все заново|”, ми маємо на увазі якусь точку, що весь час переміщається від нас вперед. Її не можна залишити позаду, але її не можна і відкласти – не виконати в ній те, що ти маєш виконати. А покликаний ти, якщо сказати кантівською мовою, побачити у приватній ситуації, у окремому випадку – закон (виділено курсивом мною – В.В.). Іншими словами, ти *покликаний до ума, покликаний мислити*.

Ці слова М.К. Мамардашвілі знаходяться у контексті його принципової установки: *«Людина – це постійне зусилля бути людиною»*.

Таким чином, виявляється, що *здатність судження* як така є *труд ума*, що *кожен раз – заново*. І це зрозуміло: саме *здатність судження категорично заперечує* автоматизм, звичку, дію за шаблоном. І «труд досвіду», за словами М.К. Мамардашвілі, полягає не в простому кількісному вході в нові та нові досвіди, не у накопиченні досвіду, а у вилучення досвіду з досвіду, вилучення *уроків з досвіду*. Я переконаний, що без ретельної та напруженої роботи (труда) ума подібне «вилучення» просто неможливо. Ум просто гостро необхідний для такого навчання, «вилучення уроків». І уроки можна брати *тільки з досвіду*, більше немає звідки. І ось з таких *трудів воістину праведних* «ніщо не може врятувати нас», якщо, звичайно, ми маємо надію і *бажання залишатися людьми*.

Кантівські ідеї про *здатність судження* безмежно продуктивні. Мислити, знаходитись у стані ума, в умному стані – необхідно завжди. І не покладати надії на якісь алгоритми, котрі за нас самі собою повирішують всі наші проблеми.

У зв'язку з цим хочеться звернутися до роздумів Евальда Васильовича Ільєнкова щодо взаємозв'язку науки та моральності, логіки та совісті, доводів розуму та морального почуття. Він запитує – чи існує при їх поєднанні, зіткненні, розбіжності якийсь загальний принцип, *загальна формула*, що автоматично забезпечує безпомилкове рішення? «Можна, зрозуміло, вирішити собі раз і назавжди неухильно слідувати “голосу совісті”, “велінням серця”, “прагненням до добра”, принципам абсолютної і безкомпромісної чесності, відвертості і прямої всупереч усьому і вся, всупереч застереженням розсудку, який враховує всі обставини. Можна, навпаки, цілком покластися на розум, на тверезий розрахунок та облік всіх обставин, на математично строгий ум, довіряючись йому завжди – і там, де його доводи узгоджуються з безпосередньою моральною інтуїцією, і там, де вони йдуть із нею врозріз. Який із цих принципів кращий, який з них правильніший?». І ось точна, розумна відповідь великого діалектика: «Проблема відносин між моральністю і науковістю вирішена філософією

марксизму тільки в загальному вигляді, у конкретних ситуаціях вона довго ще буде відтворюватися знову і знову, і щоразу в новому і несподіваному повороті, а тому простого готового рішення для кожного приватного конфлікту між “розумом” та “совістю” немає і бути не може. Однозначного рецепту на всі випадки життя, на кшталт математичної формули, тут знайти не можна. Якщо ви потрапили в такий конфлікт, не вважайте, що завжди має рацію “наука”, а “совість” – нісенітниця, казка для малих дітей. Не думайте і навпаки, що завжди праве “моральне почуття”, а наука, якщо вона з ним посварилася, – це нелюдський і безсердечний “чорт” Івана Карамазова, що плодить смердякових. Тільки розібравшись конкретно, звідки виник сам конфлікт, можна вирішити його діалектично, тобто максимально розумно і гуманно, як кажуть тепер – знайти “оптимальний варіант” узгодження вимог розуму та совісті. Звичайно, у кожному окремому випадку конкретно-діалектичну єдність принципів розуму та моральності знайти нелегко. Іноді дуже важко. Але, на жаль, немає “палички-виручалочки” – простого “алгоритму” вирішення таких суперечностей, ні “наукового”, ні “морального»» [2, с. 205].

Немає і не може бути *«готових» рішень складних проблем*, і слава Богу. Ніякі «правила», «схеми», «моделі» власними силами не гарантують від помилкового застосування їх, якщо *відсутня здатність судження. Думати треба. Входити у труд думки*. Інші варіанти – для слабких духом та умом.

Таким чином, у словах Олександра Суворова, з яких ми і розпочали статтю, міститься правда, причому – **абсолютна правда**. «Довічна конкретизація людяності» – ось що нам потрібно. Як повітря. І ми на це як люди – приречені, звісно, якщо хочемо залишитися людьми. Щоб не зашкодити, а саме допомогти людині – потрібно врешті-решт *думати*, перевіряти етичні норми на «адекватність одиничній ситуації». Це ж і є «здатність судження». Так, треба бути *принциповою* людиною. Безперечно. Однак дуже корисно пам’ятати мудрі слова Генріха Батищева: *«Вірність принципам передбачає вірність самих принципів»*. Отже, і самі свої принципи вельми корисно час від часу перевіряти критичною, рефлексивною думкою на вірність правді, істині, перевіряти на істинність. Застосовувати ці принципи з умом, конкретно, відповідно до одиничної конфігурації подій, одиничної ситуації. Бачити реальну суперечність між всезагальним та одиничним і вміти її без істерики – мудро розв’язувати.

Здатність судження – по суті своїй є *суто діалектичним* умінням. Її відсутність нічим компенсувати не можна. Однак вона притаманна далеко не тільки тим, хто читав книжки з високої діалектики (зокрема, Гегеля – це «вищий пілотаж» вельми рафінованої думки). Людям «звичайним» ця здатність *притаманна неодмінно*. Вона «ховається» в *інтуїції*, а за останньою криється *здатність продуктивної уяви* (фантазії), а уява є

способом організації людської *чуттєвості*. Значить, тут потрібно і *мудре серце*. Запропонована Олександром Суворовим «конкретизація людяності» саме це і передбачає. Головне ж – не приносити реальне життя, живих людей у жертву тієї чи іншої *абстракції*, які б «правильні», «високі» цінності ввід її імені не проголошувались.

Найголовніше у думці О.В. Суворова: проблема **особистісної якості** кожної людини лежить в основі питань *реалізації людяності*. Ось про таку «*особистісну якість*» і варто подумати, потурбуватись при здійсненні освітнього процесу – від самого народження дитини. А втім, це питання має турбувати нас *стосовно нас самих* протягом усього нашого життя – аж до останньої миті.

Література

1. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://caute.ru/ilyenkov/texts/sch/schola.html>
2. Ильенков Э.В. Гуманизм и наука // Наука и нравственность. М.: Политиздат, 1971.
3. Кант И. Критика чистого разума // Кант И. Сочинения. Т. 3. М.: Мысль, 1964.
4. Мамардашвили М.К. Кантианские вариации. М.: Аграф, 2002.
5. Суворов А.В. Человечность как фактор саморазвития личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://irbis.gnpbu.ru/Aref_1996/Suvorov_A_V_1996.pdf